

Дуйшеева Т.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖЫЛ СҮРҮҮ АТАЛЫШТАРЫНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ ТУУРАЛУУ

Дуйшеева Т.

О ВОЗНИКНОВЕНИИ НАИМЕНОВАНИЙ ГОДОВ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Жыл сүрүү – кыргыздарда эски жыл эсеби боюнча кары адамдардын тарыхый окуялар, даталар боюнча сүрүштүрүп эсептөөсү. Байыркы түрк элинде да жыл сүрүп, эсептөө болгонун жазма даректер далилдейт. *Жыл сүрүү* – мүчөлдүн жылдары боюнча кишинин канча жашта экендигин, кайсы жылы туулгандыгын, белгилүү бир окуя качан болгондугун аныктоо, эсептөө деп берилген. Жылдар айбанаттардын аттары менен аталып, акыркысы бүткөндөн кийин кайра баштан эсептеле берет жана он экиси бир мүчөлдү түзөт. Жыл сүрүү төмөнкү тартипте эсептелет: чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доуз. Бул макалада жыл сүрүү аталыштарынын ичинен төмөндө *мечин*, *жылкы*, *барс* жана *улуу* сөздөрүнүн этимологиялары талдоого алынды, иштин максатына ылайык тарыхый-этнографиялык багытта эмес, жыл сүрүү аталыштарын сөз катары, лексикалык бирдик катары анализге алмакчыбыз.

Мечин сөзү түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө *би:жин* / *bi:gin* формасында катталган. *Би:жин* / *bi:gin* сөзүнүн бардык түрк тилдеринде кандай формада берилери сөздүктө толук тизмек-телген. Биз алардын бардыгын санап өтүүнүн кажети жоктугун белгилөө менен *мечин* сөзүнүн маанилик түрлөрүнө жана морфологиялык структурасынын, формасынын өзгөрүүлөрүнө токтолобуз.

Би:жин сөзү *мечин*/ *теџин* формасында кыргыз жана алтай тилдеринде кездешет. Азыркы тилдерде бул негиз сейрек кездешет, көп колдонулган фор-масы болуп *мечин* эсептелет. Сөздүн 1-муунундагы үндүү *-и~е* тыбыштары туруктуу эмес, бирок көп-чүлүк жазма эстеликтерде аны *-и* катары окушат. В. В. Радлов, Л. Будагов жана Ю. Т. Ценкер *бичин*, *пичин* деп окушкан, П. М. Мелиоранский *бачин* деп окуган. Бул сөз кездешкен азыркы тилдердин түрк-мөн тилинен башкасында биринчи муундун үндүү тыбышы баарында тең *-е-*, алардын катарындагы өзбек тилинде аны менен байланыштагы чагатай тексттеринде бул каралып жаткан сөз *-и-* менен окулат. Маанилерине токтолсок: 1. Алтай, тува, кыргыз тилдеринен сырткары, бардык башка булактарда *обезьяна*; *дикая обезьяна*, деп берилген. 2. *Название девятого года двенадцатилетнего животного цикла в сочетании би:жин (бичин~ бечин ~ мечин и т.д.) йылы/жылы* деп түрк, кыргыз, алтай, тува тилдеринде; 3. *Название созвездия Плеяд* алтай т.; 4. *злой дух*; 5. *рыба* түркмөн диалектилеринде; *божья коровка* ногой тилинде; *водяной жук* ккалп.; *насекомое, плавающее на воде, слизняк*; Алардын айрымдарынын элдик этимологиялары ачылган (*мечин* ~ *мөжек* «насекомое», «козявка»). «Маймыл» сөзүнүн түрк тилдериндеги маанилери монгол тилдериндеги өзүнүн толук параллелин табат: *beci(n)* / *мэч(ин, бич(ин))* [= *meci(n)*, *bici(n)* согдий т.] «обезьяна», «9-год 12-летнего животного цикла»; согдий, персид, грек, орус тилдериндеги булактарга салыштыруу менен бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү да сөздүктө берилген: «Мысль о связи *бичин* ~ *бечин* с персидским источником была поддержана П. Пельё, который с *buzina* связывал с также русск. *обезьяна*. Х. Эрен, из работы которого приведена эта справка об истории этимологизации *бичин* ~ *бечин*, склоняется к греческому источнику»¹, деп *мечин* сөзүнүн *buzina* формасынын орусча *обезьяна* менен байланышы көрсөтүлгөн. Демек, *обезьяна* орус тилиндеги түркизмдердин катарындагы, же иран тилдеринен түрк тилдери аркылуу оошкон сөз болушу мүмкүн деп эсептейбиз. Ошондой эле А. М. Щербак, Г. Дёрфер, М. Рэсэнен, Н. Поппенин изилдөөлөрүндөгү, сөздүктөрүндөгү *бечин*, *becin* формаларынын индоевропалык, иран (*buzina*) прототиптерин сөздүктө катташкан. Бул каралып жаткан *би:жин* сөзү менен бирге сөздүктө дагы бир өтө маанилүү, кызыктуу этимология сунушталган: «Н. Н. Поппе, а впоследствии и Л. Лигети выводят тюркские формы из монгольского, что, возможно, справедливо, по видимому, лишь для форм без конечного *-н (бечи, мечи)*, который в некоторых монгольских вариантах отсутствует и таким образом создается возможность для образования мн. числа с показателем *-d (meci-d/ мэчи-д, мичи-д)*. В киргизском на основе формы без конечного *-н* образовался по древней словообразовательной модели глагол *мүчө* – «достигать года своего рождения по животному циклу» (ЭСТЯ, 1978, 128).

Жалпысынан түрк тилдериндеги *би:жин* ~ *бичин* ~ *бечин* – *мечин* сөздөрүнүн жана алардын монголчо параллелдери жетиштүү деңгээлде аныкталган жана бул негиздин индоевропалык прототиптери да анык болгондой эле, баарыдан мурда ошол биринчи муундагы эки үндүү тең созулма болуп эсептелет, анын көрүнүшү катары түркмөнчө *би:-*, тел. *ме:-*, каз. *-и:н* эсептелинет (ЭСТЯ, 1978, 129).

Демек, жогорудагы этимологиялык талдоолордон улам байыркы түрк тилдериндеги сөз жасоочу *-н* мүчөсү көптүк маанини туюнтары (Серебренников, Гаджиева, 1986, 89) буга чейинки салыштырма-тары-хый изилдөөлөрдө айтылып келген. Сөздүктө (ЭСТЯ) айрым монгол варианттарында кездешпеген сөз аягындагы *-н* аффиксин түрк формасы катары алып чыгышкан, демек *бечи*, *мечи* негиздеринин байыркы сөз жасоочу модели боюнча *мүчө* этиши жасалган: «айбанаттар цикли боюнча өзүнүн туулган жылына жетүү» маанисинде, башкача айтканда *мүчөлгө жетүү*, *мүчөлгө толуу* маанисинде жасалган.

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М.: Наука, 1978, 129-стр.

Р. Бейбутованын изилдөөсүндө түрк тилдериндеги **-н** аффиксинин табияты тууралуу кайчы пикирлер айтылган: «Следует отметить, что природа аффикса -н в тюркских языках пока не ясна. А. Н. Кононов считал, что **-(е)н** – аффикс собирательности и коллективности (Кононов). Другие считают **-н** аффикс уменьшительности (Банг), а также аффикс мн. числа (Врокс О.М.). Можно привести ряд слов с аффиксом **-н**: эрен, өзөн, оглан, мерген и т.д., которые возможно, имеют отношение к «монг. – письм. eřen, халх. едзе «хозяин, владыка», монг. письм. mergen, халх. мерге «меткий, искусный, мудрый»²». Көрүнүп тургандай далилдүү фактылар менен берилген бул пикирдеги **-н** мүчөсүнүн түрк тилдериндеги берген маанилеринин ар тараптуулугун да эске албай коюуга болбойт. Азыркы мезгилде илимде **-н** аффиксинин көптүк маанини уюштуруучу мүчө экени такталып, айкын болгону маалым.

Мечин сөзүнүн *мүчө*, *мүчөл* сөздөрү менен этимологиялык жактан тыгыз байланышта экенине ынанууга болот.

Байыркы түрк сөздүгүндө *biçin* обезьяна; *biçin jyl* календ. год обезьяны (*девятый год двенадцатилетнего животного цикла*): *biçin jyl*da jetinç aj jeti otuzda qor alqadymuz мы все это освятили в двадцать седьмой день седьмого месяца года обезьяны (КТ, 53)³, деп байыркы түрк тилинде да колдонулган, сөздүктө **бичин** – **мечин** сөзү тууралуу маалымат берилген.

Барс сөзүнүн Байыркы түрк сөздүгүндө 4 мааниси катталган: *bars I* тигр; *bars jyl* календ. год тигра (по двенадцатилетнему животному циклу): *ynçyr bars jyl*da çik tара jоgуdym – после этого в год тигра я пошел в поход против зиков (МЧ. В₇ Моюн-чур эстелиги).

bars – календ. тигр (в двенадцатилетнем животном цикле);

bars II этн. название рода;

bars III опухоль от укуса насекомых;

bars IV bars beg и *собств. bars buça* и *собств.*⁴. Демек, орхон-енисей эстеликтеринде кездешкен **барс** жылы тууралуу жазуулар кыргыздардагы, түрк элдериндеги жыл сүрүү байыртадан колдонулганын ырастайт.

Жылкы жылы тууралуу Байыркы түрк сөздүгүндө катталган: *jund, junt* лошадь; *jund jyl* календ. год лошади (МК. 1.346); *kiši alasy içtin jylqy alasy taštyn* козни человека – внутри, пестрота коня – снаружи (МК 58). Демек М.Кашкаринин сөздүгүндө *жылкы, ат, айгыр, тай, үйүр, минги ат, жандык ат, жол аты, кош ат* деген сөздөрдүн катталганы байыркы кыргыз тилинде эле бул сөздүн кеңири мааниде колдонулганынан кабар берет⁵. Алсак, *үйүр-лүү- ügüglüg* (МК., 1.152), *taj* (МК., 1.206), *kersägü at* (МК., 1.491), *jund* (МК., 1.235), *at* (МК., 1.300), *ajyit* (МК., 496₄), *adyt* (МК., 124₁₆),

Жылкы сөзүнүн этимологиясы тууралуу К.Сейдакматовдо да изилденген. **Жылкы** сөзү **жыл-кы** бөлүктөрүнөн куралган деп берилген. Анын **жыл** уңгусу, байыркы **йон** // **йун** этишинин **йун-йын-йыл** болуп өзгөргөн варианты дешке болот. Байыркы **йон** // **йун** этиши азыркыча **мин** деген этишке туура келет. Ошондуктан **жылкы** сөзү **минги** деген сөзгө барабар боло алат⁶, деп катталган.

Бул жогорудагы талдоолордон улам **жылкы** сөзүнүн келип чыгышындагы эки жактуу негизги маанидеги түшүндүрмөнү көрүүгө болот. Биринчиси: **жылкы** БТсте зат атооч маанисиндеги сөз, экинчиси: К. Сейдакматовдо **жыл+кы** бөлүктөрүнөн жасалып, байыркы **йон**// **йун** деген этиштен, кыймылды билдирген этиштик маанидеги сөздөн келип чыккан деп изилденип келген. Биз колубуздагы маалыматтардын негизинде **жылкы** сөзүнүн этимологиясы БТстеги заттык маанидеги **jund** деген сөздөн келип чыкканын туура деп эсептейбиз. Себеби, К Сейдакматовдун талдоосундагы байыркы **йун**, **йон** этиши тууралуу БТсте да, башка лексикографиялык эмгектерде да жолукпайт. Демек талдоонун жеткилең болбой, тарыхый булактардын көрсөтүлбөгөнү бизди ушундай ойду берүүгө мажбурлайт.

Жылкы сөзү орхон-енисей эстеликтеринде да **йылкы** формасында жолугат. Демек **жылкы** сөзүнүн **жыл+кы** деген составдык бөлүгүнүн **жыл** // **йыл** уңгусу, ал эми ага уланган сөз жасоочу **-кы (-гы)** мүчөсү болуп саналат. **Жыл+кы** деген составдык бөлүктөн турарын аныктоого **жыл** түрүндөгү баштапкы уңгу этимон боло алганын далилдөөгө болот.

Улуу – жыл сүрүү боюнча жылдын бешинчисинин аталышы. Сөздүн этимологиясын кытай тилинен алынган деп эсептөөгө негиз бар, кытайдын **лу** – ажыдаар деген сөзүнөн келип чыккан. К.Юдахинде улуу 1. *kit*. год дракона, 2. великий, старший маанисиндеги сөз деп катталган⁷.

Жыл сүрүү «Манас» эпосунун экинчи бөлүгүндө өзгөчө сүрөттөлөт. Семетей он экиге чыкканда Таласка келип, Бакайга жолугат. Өзүнүн Семетей экендигин билгизбей аны сынап турганда Бакай жылды эсептеп, Семетейдин келер жылы быйыл экендигин, аны күтүп жүргөндүгүн айтат:

Жыл эсебин алайын

Эми жылды катка салайын,

Ал эле чычкан, ал эле уй,

Ал эле жылкы, а да барс,

² Бейбутова Р. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода. МФ. дисс... к.ф.н. – М., 1989. С. 100.

³ Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969, С.98. (мындан ары ДТС деп берилет).

⁴ Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969, 84-85-стр.

⁵ ДТС., 10, 14, 28, 65, 281, 301, 395, 527, 623-стр.

⁶ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф., 1988, 80-б.

⁷ Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. –Б., 1999, 803-б.

Ал эле коён, ал жылан,
 Ал эле тоок, ал улуу
 Айкөлдөн калган кулунум
 Өлбөй жүрсө Семетей
 Быйыл он экиге толгон кез⁸.

Бирок жыл сүрүүнүн текст боюнча туура эмес эсептелгенин байкоого болот. Сөздүк боюнча алганда биринчи – чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доңуз⁹, деп берилген.

Кытай тарыхый жазмаларынын «Жаңы таңнамасында» да кыргыздар мүчөлүн айбанаттардын аттары менен белгилеген жыл эсеби бар деген малыматтарды берип, кыргыздын «ай» деген сөзүн өтө так жазган¹⁰, деп кытайлык кыргыз окумуштуусу М. Өмүрбайдын айткандары жыл сүрүүнүн тарыхы өтө узак мезгилге барып такаларынан кабар берет.

Жыл сүрүү кыргыздарда байыртадан эле колдонулгандыгын баамдоого болот. Жыл сүрүү түрк элдеринде VII-VIII кылымдарда эле белгилүү болгон. Азыркы мезгилде да жыл сүрүү салты колдонулуп келе жатат. Жылга мүнөздөмө берүү, жылга карап эгиндин, түшүмдүн кандай болорун, аба-ырайынын, жыл мезгилдеринин кандай болорун көбүнчө элдик санжыргадан маалыматы бар адамдар айтып келишет.

Жыйынтыктаганда кыргыз тилинде жыл сүрүү аталыштарынын келип чыгышы этимологиялык жактан да лексикологиялык жактан да тилдик фактыларга өтө бай этнолингвистикалык каражат боло алат деп айтмакчыбыз. Кыргыз тилинин этномаданий лексикасынын объектиси катары каралып, келечектеги изилдөөлөрдө да кеңири талдоого алынат.

Адабияттар

1. Бейбутова Р. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода. МФ. дисс... к.ф.н. –М., 1989;
2. Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969;
3. Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу. Кытай тарыхый жазмаларындагы кыргыз тил жазуусуна байланыштуу баяндар. Китепте: Тил тагдыры – эл тагдыры. Эл аралык илимий конференциянын материалдары. 1-бөлүк. –Б., 2003;
4. «Манас» энциклопедиясы, 1-том, -Б., 1995;
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М.: Наука, 1978;
6. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф., 1988;
7. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –М.: «Наука», 1986;
8. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк, -Б., 1999.

⁸ «Манас» энциклопедиясы, 1-том, -Б., 1995, 190-б.

⁹ Юдахин К. К. КОС., 1999, 278-б.

¹⁰ Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу. Кытай тарыхый жазмаларындагы кыргыз тил жазуусуна байланыштуу баяндар. Китепте: Тил тагдыры – эл тагдыры. Эл аралык илимий конференциянын материалдары. 1-бөлүк. –Б., 2003, 16-б.